Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
Türk Tarix Qurumu

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
A.A Bakihanov Tarih ve Etnoloji Enstitüsü
Türk Tarih Kurumu

RƏVANDAN İRƏVANA VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANA

REVAN'DAN ERİVAN'A VE BATI AZERBAYCAN'A

BAKI
2024

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Rəvandan İrəvana və Qərbi Azərbaycana. Revan'dan Erivan'a ve Batı Azerbaycan'a. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, “Parlaq İmzalar” Nəşriyyatı, 2024, - 256 s.

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, 2024

I BÖLMƏ
I OTURUM

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE REVAN

Ali Sinan Bilgili*

Özet

Jeopolitik ve jeostratejik önemine binaen Revan, tarihi süreçte her daim mücadele sahası olmuştur. Osmanlıların bölgeye gelmesinden itibaren yoğunlaşan ilişkiler münasebetiyle Revan, Osmanlı arşiv belgelerine yansımaya başlamıştır. Özellikle 16. Asrın sonlarına doğru arşiv belgeleri yoğunluk kazanmış ve bu suretle Revan'ın sosyo-ekonomik ve askeri-siyasi tarihi hakkında önemli bir arşiv belgeleri oluşmuştur. Bu meyanda yaptığımız araştırmalar sonucunda Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi, Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi ve Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi gibi arşivlerde pek çok belge tespit edilmiştir. Bu araştırmada özellikle Osmanlı Arşivi'neki muhtelif arşiv belgelerinin bir kısmının tanıtımının yapılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Revan/İrevan, Osmanlı Devleti, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Azerbaycan, Safevi Devleti, Arşiv Belgeleri.

Revan in ottoman archive documents

Abstract

Due to its geopolitical and geostrategic importance, Iravan has always been a field of struggle throughout history. Due to the intensified relations since the Ottomans came to the region, Iravan began to be reflected in Ottoman archive documents. Especially towards the end of the 16th century, archive

* Atatürk Üniversitesi, Çocuk ve Bilim Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü, sbilgili@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3182-3002.

documents increased in intensity. In this way, important archival documents about the socio-economic and military-political history of Iravan have been created. As a result of our research in this direction, many documents were identified in archives such as the Presidency of The Republic of Türkiye Directorate of State Archives; Ottoman Archive and Republic Archive, the Republic of Türkiye Ministry of National Defence Military History Archive and the Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs Turkish Diplomatic Archive. In this research, an attempt was made to introduce various archive documents, especially in the Ottoman Archives.

Keywords: Ravan/Iravan, Ottoman Empire, Presidency of The Republic of Türkiye Directorate of State Archives, Azerbaijan, Safavid State, Archive Documents.

1-Giriş

Çukur-Sa'd ovasında, Aras Nehri'nin bir kolu olan Zengi Çayı'nın yanında yer alan Revan, kadim bir Türk şehridir. Tarihi kayıtlara göre 15. asrın başlarında bir köy yerleşmesi olan Revan, Şah I. İsmail'in emriyle vezir Revan Kulı Han tarafından 16. yüzyıl başlarında sur ile çevrilerek bir kasaba haline getirilmiş[1], daha sonraki yıllarda gelişerek şehir hüviyetini almış ve stratejik bir şehir konumuna gelmiştir. Nitekim Yavuz Sultan Selim (1512-1520), Şah I. İsmail'i mağlup ettiği Çaldıran Savaşı sonrası, Azerbaycan topraklarına girdiğinde bu kasaba önüne kadar gelmiş ve bir müddet burada konaklamıştır[2]. Bu

[1] Evliya Çelebi, *Seyahâtnâme*, İstanbul 1935, c.2, s.281; Mirza Bala, "Erivan", *İslam Ansiklopedisi*, c.4, MEB Yay., s.312-313.

[2] Feridûn Bey, *Münşeâtü's-Selatin*, İstanbul 1275, c.1, s.405; Celal-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, (Haz.Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), İstanbul, 1997, s.592; Evliya Çelebi, s.281; Mirza Bala, "Erivan", s.312-313; Mustafa Aydın, "Revan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.35, İSAM Yay., s.26.

Osmanlıların Revan ile ilk teması olup, bundan sonraki yıllarda bu stratejik şehri topraklarına katmak için çok uğraş vermişlerdir.

Osmanlıların 1514'den sonra geri çekilmeleriyle birlikte Tebriz, Revan ve Nahçivan tekrar Safevi hâkimiyetine geçmiştir. Bunun üzerine Osmanlılar, Safevi faaliyetlerini öğrenmek maksadıyla bölgeye casuslar göndermiş ve müttefiki olan vassallardan bilgiler elde etmiştir. Osmanlı arşivlerinde Revan ile ilgili – şimdilik-rastladığımız ilk belge bu vesileyle tertip edilmiştir. Bu belge 9 Şevval 926 (22 Eylül 1520) tarihli olup, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde (TSMA) yer almaktadır[3]. TSMA'de 3147/1 numarada kayıtlı bu belge, Osmanlı müttefiki Davud Han (Tiflis Hâkimi Bagratlı VIII. Davit) (1505-1525) tarafından Yavuz Sultan Selim'e gönderilen bir arzuhaldir. Belgede Davud Han, Safeviler hakkında bilgi toplamak üzere bölgeye gönderilen Cebrail ve Hüseyin isimli iki casusa yardımcı olduğunu, bu casusların Şamahı Hâkimi Şeyh Şah (Şirvanşah II. İbrahim) (1502-1524) ile görüşerek onu Osmanlı müttefiki yaptıklarını, buradan da Revan ve Nahçivan (Çukur Sa'd) taraflarına giderek bölgenin etkili beyleri Yakub ve Emir Beylerle görüştüklerini ifade etmiştir.

Yukarıdaki tespit edilebilinen bu ilk belgeden sonra, Kanuni Sultan Süleyman'ın Safeviler üzerine yaptığı seferler sırasında Osmanlılar, Revan ve içinde bulunduğu Çukur-Sa'd bölgesi ile yakından ilgilenmiş, bunun sonucunda pek çok belge ortaya çıkmıştır. Mesela; bunlardan biri Erzurum Beylerbeği İskender Paşa'nın Safevi Şah I. Tahmasb'a gönderdiği mektubun tercümesidir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde (Eski no: 5045/1, Yeni no: 714-20) yer alan Aralık 1551 (Zilhicce 958) tarihli bu mektupta Selmas'a gelen Şah I. Tahmasb'a; Çukur-Sa'd dahil Osmanlı hududundaki köylerin yakılıp yıkılması emri verdiğinin haber alındığı, bunun üzerine halkın dağlara kaçtığını,

[3] Bu belge Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) TS.MA.E fonu 576/28 numarada kayıtlıdır.

Müslüman ahaliyi perişan etmenin ve memleketi harap eylemenin bir İslâm padişahına yakışmayacağı ifade edilmiştir.

Revan Safevi yönetimine geçtikten sonra buraya tayin edilen beyler ve bunların icraatlarıyla ilgili belgelere de rastlanmaktadır. Nitekim 23 Kasım 1575 (19 Şaban 983) tarihinde Erzurum Beylerbeğisine gönderilen bir hükümde; Revan (Çukur-Sa'd) Hâkimi (Tokmak) Muhammedi Sultan'ın elçilikle İstanbul'a geleceği bildirilmekle Pasin hududunu geçtikde ulakla İstanbul'a bildirilmesi ve Kars Beyi Üveys Bey'in maiyetine verilmesi, elçiyi Ladik ve Osmancık yolu ile getirmeleri, elçinin Safevilere meyilli halkdan kimse ile görüştürülmemesi, fakat hürmet ve riayette kusur edilmemesi ve Üveys Bey'e tenbil edilerek yol güzergahındaki halka zulmedilmeden elçinin ihtiyaçlarının tedariki emredilmiştir[4]. Elçi Muhammedi Sultan'ın elçiliğiyle ilgili iki adet belge daha bulunmaktadır. Bu belgelerden biri 31 Aralık 1575 (28 Ramazan 983) tarihli olup, Şah I. Tahmasb'ın (1524-1576) elçi ile göndereceği bir çadırın huduta geldiğinde araba veya deve tahterevanıyla taşınmasına dair Erzurum Beylerbeğisine gönderilen bir hükümdür[5]. Diğer belge de yine Erzurum Beylerbeğisine gönderilen 9 Ocak 1576 (7 Şevval 983) tarihli, Revan'dan gelecek elçinin Erzurum'da ziyade kar ve kış olduğundan yolların kapalı olması sebebiyle Nevruz'da gelmesinin münasip olacağının bildirilmesiyle ilgili bir hükümdür[6].

Lala Mustafa Paşa'nın Şirvan ve Gürcistan'ın Osmanlı idaresine alınması maksadıyla başlattığı 1578-1579 Safevi seferiyle başlayan ve 1590'de yapılan İstanbul Antlaşması'yla sona eren Osmanlı-Safevi savaşları sürecinde Ağustos 1583'de Revan Ferhad Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından fethedildiğinden bu döneme ait belgeler yoğunluk kazanmaktadır. Mesela; 13 Eylül 1583 (25 Şaban 991) tarihinde Şark serdarı

[4] BOA, MHM.d 27, hnr.241.
[5] BOA, MHM.d 27, hnr.414.
[6] BOA, MHM.d 27, hnr.425.

vezir Ferhad Paşa'ya gönderilen bir hükümden; 11 Ağustos 1583'de (22 Receb 991) Kars'tan hareket ederek Revan'a varan Ferhad Paşa'nın burada bir kale inşasına başladığı anlaşılmaktadır[7]. Keza 27 Eylül 1583 (10 Ramazan 991) tarihinde yine Ferhad Paşa'ya gönderilen başka bir hükümde; Revan Kalesi'nin inşa edildiği, şimdi de cami, hamam ve hendek inşasına başlandığı, Revan muhafazasına Diyarbakır Beylerbeği Ciğalazâde Sinan Paşa'nın tayin olunduğu belirtilmiştir[8]. Keza Sultan III. Murad'ın (1574-1595) tuğrasını taşıyan 30 Aralık 1583 (Evasıt-ı Zilhicce 991) tarihinde Batum Beylerbeği Mehmed Paşa'ya gönderilen bir fermanda; Mehmed isimli birisinin inşası sırasında Revan Kalesi'ne 208 yük taş götürdüğü kaydedilmiştir[9].

2-Osmanlı Arşivlerinde Revan Hakkındaki Bilgiler

Yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi, Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi ve Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi gibi arşivlerde Revan hakkında oldukça tafsilatlı malumat bulunmaktadır. Bu bilgileri aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür;

1-Siyasi ve Askeri Tarih

- Osmanlıların Revan'ı fethi
- Osmanlı-Safevi mücadelesinde Revan'da meydana gelen olaylar
- Osmanlı-Avşar mücadelesinde Revan'da meydana gelen olaylar
- Osmanlı-Revan Hanlığı ilişkileri
- Revan Hanlığı'nın Rusya, Tiflis Hanlığı ve Kaçarlarla ilişkileri

[7] BOA, MHM.d 51, hnr.322.
[8] BOA, MHM.d 52, hnr.82.
[9] BOA, İE.AS, nr. 48-4438.

- Rus işgali (1827) ve Osmanlı (Edirne Antlaşması 1829) ve Kaçarların (Türkmençay Antlaşması 1828) bu işgal karşısında tutumu
- Rusların Revan'ı Ermenileştirme politikası, Ermeni göçü ve Türklere yapılan zulüm, sürgün ve soykırım

2-İdari Teşkilat ve İdari Taksimat

- Safevi döneminde Revan (Çukur-Sa'd) idari teşkilatı ve yöneticiler (Hâkimler, Hanlar)
- Osmanlı döneminde Revan'da kurulan idari teşkilat (Vilayet, sancak, kaza, nahiye ve köyler)
- Osmanlı dönemi yöneticileri (Beylerbeyi, Sancakbeyi, Kadı v.d.)
- Revan Hanlığı döneminde yöneticiler ve idari taksimat

3-Revan Şehri

- Fiziki yapı; şehir, kale ve mahaller
- Demografik yapı; vergi ve muaf nüfus
- Vakıflar (Cami, mescid, zaviye, medreseler, Ecmiyazin (Üç Kilise)) (Sultan Ahmed Han Cami ve medresesi, İsfendiyar Zaviyesi)
- Bağlar ve bahçeler
- Şehir gelirleri; Sınai tesisler (darphane, şemhane, boyahane, bozahane, sabunhane, debbağhane, başhane, kasaphane ve değirmen), han, hamam, kervansaraylar, mizan, ihtisap, gümrük, Pazar, ispençe vergileri, zirai üretim, hayvancılık.

4-Revan kır kesimi

- Revan ve bağlı nahiyelerin köylerinin ve mezralarının isimleri (Revan toponomisi)
- Zirai üretim ve vergiler
- Hayvancılık ve vergiler
- Oğuz/Türkmen Aşiretleri
- Sanayi tesisleri
- Timar nizamı; Hass, zeamet ve timarlar

5-Bölgede uygulanan Osmanlı malî ve ceza hukuku ve istimalet

- Adaletname ve İstimaletnameler (Ek.1'de yer almaktadır)
- Kanunnameler (Ek.2'de yer almaktadır.)

3-Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Revan Hakkındaki Belgelerin Yer Aldığı Bazı Fon/Tasnifler

3.1-Tapu-Tahrir Defterleri (TT.d)

TT.d 628; Kasım 1588 (Zilhicce 996) tarihli Revan Sancağının zeamet ve timarlarını gösterir icmal defteridir. Başı eksik olan defter 86 sayfa olub, Revan ve bağlı nahiyelerdeki köylerin zeamet ve timarlar cihetlerini havidir.

TT.d 633; 1590 tarihli Revân Eyaleti mufassal defteridir. 394 sayfa olan defterin başında bir kanunnâme bulunmaktadır (s. 2-12). Kanunnâmeye göre, tahrir emini mâl defterdârı Mehmed Efendi, kâtibi Divân-ı Hümâyûn mâl kâtiplerinden Hasan'dır. Kanunnamedeki "*el-vâkî fî evâhîr-i şehr-i Muharremi'l-harâm sene tis'a ve tis'în ve tis'amie*" kaydından defterin 19-29 Muharrem 999 (17-27 Kasım 1590) tarihinde tutulduğu anlaşılmaktadır. Kanunnamedeki "*tafsîl-i eczâ-yı şer'iyye-i müte'âmele ve kavânîn-i rüsûm-ı 'örfiyye-i müteârife makâl-i defter-i Osmâniyye ve meâhizü'l-ahkâm-ı sultâniye ki vilâyet-i Revân müceddiden tahrîr olundukda icrâ olunan kavânîn-i muâmele kabâil-i re'âyâ ve tevâif-i tüccar ve ahâli-i memâlik-i mahrûsede cenâh-ı hüsrevânînin zılâl-ı adâlet ve sâye-i merhamet bahşleri tahtında mütezallil ve müreffehü'l-hâl olmaları ki mûcib-i devâm-ı devlet ve bâis-i nizâm-ı memleket olmağın ber-muktezâ-yı emîr-i âlî zikr olunur ...*" kaydından bölgede icra edilecek Osmanlı kanunlarının hâkimiyetin sürdürülmesi için her gruptan halka adalet uygulanmasını ve bir nizam sağlanmasını amaçladığı anlaşılmaktadır. Defterin 14. sayfasında Revân Livası'na bağlı nahiyelerin fihristi, 16. sayfasında nahiyelere bağlı köylerin isimleri ve hâsılları, 24. sayfasında Revân şehri, ardından Revân merkez, Karbi (Karpi),

Nahçivân, Mevazi' Hatun, Mülk-i Arslanlu, Karabağ, Dereşam, Dere Şehbuz, Bazarçayı, Şerür, Akçakal'a, Karni (Gerni), Vadi, Abarân, Şarabhane, Talin, Armuy, Abnik, Aralık, Ordubâd, Azadciran, Şorlut, Dere Nörgüt, Zar, Zebil, Alınca, Sisyan kaza ve nahiyelerine bağlı köy, mezra ve kışlaklara ait kayıtlar bulunmaktadır.

TT.d 681; Eylül 1595 (Zilhicce 1003) tarihli Revan Sancağı'nın has, zeamet ve tımarlarını mübeyyin icmal tahrir defteridir. Defterin başında Sultan III. Mehmed'in (1595-1603) tuğrası bulunmaktadır. Defterin başında Revan ve bağlı nahiyelerdeki Padişah hasları (s.2-4), sonra Revan Beylerbeği Mustafa Paşa hasları (s.4-5) kayıtlıdır. Bundan sonra Revan merkez nahiye ve diğer nahiyelerdeki zeamet ve timarlara yer verilmiştir. Defter 341 sayfa olup, 28 Aralık 1596 (8 Cemaziyelevvel 1005) tarihli bir vakıf kaydı gibi çeşitli kayıtlarda bulunmaktadır.

TT.d 895; 1727 (1139) tarihli Revân Eyaleti'ne bağlı Makû Nahiyesi'nin mufassal defteridir. Defterin son sayfasındaki "… *tahriren fi şehr-i recebü'l-aziz sene tis'a ve selasin ve mie ve elf*" kaydına göre Receb 1139 (Şubat-Mart 1727) tarihinde yazım işlemi tamamlanmış, defterin bir diğer sayfasındaki kayda göre de 26 Şevval 1139 (16 Haziran 1727) tarihinde Defterhâne'ye teslim edilmiştir (s. 5). Defterin başında Sultan III. Ahmed'in tuğrası bulunmaktadır. 41 sayfa olan defterin başında "*Hasha-i be-nam-ı Abdulfettah Beg ibn Mahmud Paşa dame mecdu hazretlarine verilen yurtluk-ocaklıkdır ki zikr olunur*" kaydı ile Abdulfettah Bey'e yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilen Makû Nahiyesi'ndeki köylerin gelirleri kaydedilmiştir (s. 2-3). Bu kaydın üzerine 13 Za 1138 (13 Temmuz 1726) ve 18 C 1140 (31 Ocak 1728) tarihli iki derkenar düşülmüştür. 1138 tarihli derkanarda, bölgenin Abdulfettah Bey'e yurtluk-ocaklık verildiği vurgulanırken, 1140 tarihli derkenarda tashih yapılarak yurtluk-ocaklığın lağvedildiği ve gelirlerin havass-ı hümâyûna ilhak edildiği belirtilmiştir. Tekrar Sultan III. Ahmed'in tuğrası çekildikten sonra, "*Nahiye-i Makû der-livâ-i Revân, nefs-i kal'a-i*

Makû" başlığı altında Makû Kalesi (s. 6) ve bağlı köylerin vergi nüfusu, hasılı ve kaledeki silahlar kaydedilmiştir.

TT.d 898; 1728 (1140) tarihli Revân Eyaleti hass, zeamet ve timarları havi icmal defteridir. Defter, 12 Nisan 1728 (2 Ramazan 1140) tarihli olup, 171 sayfadır. Defterin başına Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) tuğrası çekilmiştir. Revân Livası'ndaki muhtelif nahiyelerde yer alan padişah haslarına ait kayıtlardan sonra Revân beylerbeyi (mir-i mirân) hasları, ardından tımar ve zeametler sıralanmıştır. Daha sonra Zar-Zebil Nahiyesi, Şüregel ve Nahçivân livalarındaki padişah hasları ile zemat ve timar kayıtları yer almıştır. Defterin ciltlenmesi sırasında, bazı sayfaların yanlış sıralandığı görülmektedir. Arşiv görevlilerinin 7. sayfa olarak numaraladıkları sayfa 5, 5. sayfa 23, 6. sayfa 24 olması gerekmektedir.

TT.d 901; 1727 (1140) tarihli Revân Eyaleti mufassal defteridir. Defter 583 sayfa olup, yazım işlemi gurre-i Muharrem 1140 (19-20 Ağustos 1727) tarihinde tamamlanmış, 19 Cemaziyelahir 1140 (1 Şubat 1728) tarihinde Defterhane'ye intikal etmiştir. Defterin başına Sultan III. Ahmed'in tuğrası çekilmiştir. Ardından Revân şehri, Kırkbulak, Karpi (Karbi), Dereçiçek, Abarân, Sürmeli, Iğdır, Aralık, Sederek, Makû, Şerür, Vadi, Karni (Gerni) ve Şüregel nahiyelerine ait kayıtlar bulunmaktadır.

TT.d 905; 1727 (1140) tarihli Nahçivân Livası mufassal defteridir. Defter 306 sayfa olup, başında Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) tuğrası çekilmiştir. 1723'de başlayan tahrir işlemi sonucunda tutulan defterin 2. sayfasındaki "*İşbu defter düstûru'l-âmel olmak üzere defter-i hâkâniye kayd ve hıfz olunmak buyuruldı 9 M sene 1140* (27 Ağustos 1727)" kaydından defterin yazım işinin zikredilen tarihten az önce tamamlandığı anlaşılmaktadır. Defterin 2-8 sayfaları arasında bu defterde kayıtlı nahiyelere bağlı köy ve mezraaların hâsılları icmal halde verilmiştir. 10. sayfada Nahçivan şehri mahallatı vergi ve muaf nüfusuna, 22. sayfada şehrin gelir kalemlerine, 23. sayfada vakıflara ait kayıtlar düşülmüştür. Defterin 24. sayfasından

itibaren Nahçivân ile birlikte Revan Eyaleti'ne bağlı diğer liva, kasaba, nahiyelerin (Ordubâd, Alınca, Sair Mevazi', Dere Şehbuz, Mülk-i Arslanlu, Mevazi' Hatun, Karabağ, Kışlagân, Dereşam, Azadciran, Sisyan, Şorlut, Dere Nörgüt ve Dere Alakes) nüfus ve malî kayıtları tutulmuştur.

3.2-Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)

Osmanlı arşivlerinde Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde Revan ile ilgili pek çok kayıt bulunmakla birlikte başlıcaları aşağıdaki defterlerdir.

MAD.d 17670; 1588 (997) tarihli Ruznamçe Defteri'dir. Revan Vilayeti ve bağlı livaların zeamet ve timarlarını havidir.

MAD.d 15272; 1602 (1010) tarihli Revan eyaleti timar ve zeamet defteridir.

MAD.d 135; 11 Temmuz 1725 (29 L 1137) tarihli Revan kalesi ile varoşu v.s. mahallerdeki sahipsiz kalan emlak bil-müzayede satılarak bedellerinin Revan muhafızı vezir Ahmed ve Hacı Recep Paşaların buyruldularıyla Revan hazinesine teslim kılınması üzerine sahiplerine verilen emlak temessükatını gösterir icmal defterdir. Mesela; Hane-i Mehmed Zaman, Hane-i Taki Bey gibi 23 hane, 9 bağ, 3 dükkân kayıtlıdır.

MAD.d 3108; 3 Haziran 1726 (2 Şevval 1138) tarihli Revan eyaleti timar ve zeamet defteridir.

MAD.d 4591; 28 Ağustos 1726 (29 Zilhicce 1138) tarihli Revan eyaleti kurasında havass-ı hümayun içün intihap olunan kurra ve sair mukataatları havidir.

3.3-Mühimme Defterleri (MHM.d)

Osmanlı-Safevi mücadelesinin başlangıcından itibaren hudut bölgesinde yer alması sebebiyle Revan bir mücadele sahası olmuştur. Bu sebeple yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi

Revan'ı doğrudan ve dolaylı olarak ilgilendiren pek çok hüküm Mühimme Defterleri'ne kaydedilmiştir. Nitekim 19, 27, 35, 43, 44, 46, 48, 51-54, 56, 60, 63-69, 70, 71, 73, …, 132, 133, 134, 135 vd. numaralı mühimmelerde Revan ile ilgili pek çok hükme rastlanmaktadır.

3.4-Muhtelif tasniflerde yer alan belgeler

Revan ile ilgili yapılan araştırmalar esnasında pek çok tasnif/fonda belgeler tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır;

Bab-ı Asafi, Nişan ve Tahvil Defterleri (A.{NŞT.d), nr.1140, nr.1141,

Ali Emîrî, III. Ahmed, (AE. SAMD.III), nr. 21756, tarih; 1731,

İbnülemin, Askeri ((İE.AS), nr. 48-4438,

Cevdet Hariciye (C.HR), nr.5594; nr. 61-3015,

Harita Kataloğu (HRT), nr.80-A.

Hattı-ı Hümayun, (HAT) nr.6748-A; nr. 15-615; nr. 237-13182; nr.739; nr.765; nr.11737

Name-i Hümayun Defteri, (A. {DVNSNMH.d) nr.7; nr.9

Yıldız Mütenevvî Ma'rûzât (Y.MTV.), NR.90/45; nr.144/132; 188/77

Diğer taraftan Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arsivi Daire Başkanlığı tarafından yayınlanan aşağıdaki iki eserde yayınlanmış belgeler bulunmaktadır;

1-*Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Karabağ-Şuşa, Nahçivan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy, I, (1578-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992.

2-*Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Karabağ-Şuşa,*

Nahçivan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy, II, (1575-1918), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993.

4-Sonuç

Gürcistan Valisi İrakli'nin Müslümanlar üzerine hücum edip Revan Kalesi'ni işgal etme hazırlığında olduğu bir dönemde, Revan Hanı Muhammed Han'ın Osmanlı Sultanı I. Abdulhamid'e (1774-1789) gönderdiği 26 Kasım 1787 (15 Safer 1202) bir arzuhalde[10] belirttiği hususlar, Osmanlı Devleti ile Revan arasındaki ilişkileri göstermesi bakımından büyük öneme haizdir. Muhammed Han arzuhalinde; "… *memleket-i Revan dahi memâlik-i vesî'atü'l-mesâlik-i sâhâne silkine münselik ve mensûb buyurulup …*", "… *Ve ol havâlîde olan vüzerâ-yı izâm ve mîr-i mîrân ve mîrlivâ ve müstahfızîn vesâir zâbitân ve hukkâma bir kıt'a fermân-ı âlîsân dahi ısdâr ve mazmûnunda hâlâ Çuhûr-ı Sa'd-ı İrvan pâdisâh-ı İslâm-penâh hazretlerinin memâlik-i mahrûse-i câvidânî-i husrevânîlerinden ma'dûd ve mahsûb …*" şeklinde geçen ifadeler Revan'ın Osmanlı Devleti'nin mülkü olduğunun kabulü anlamına gelmektedir.

Osmanlı Arşiv belgeleri, bugün maalesef Ermenistan'ın işgalindeki Revan'ın kadim bir Türk şehri olduğunu göstermektedir. Tapu tahrir defterlerindeki nüfus kayıtları, muhtelif defterlerdeki Revan toponomisine ve Safeviler ile Osmanlıların yaptırdığı mimari eserler ve bunlar için bağışlanan vakıflara dair kayıtlar, Revan'ın Türk kimliğini açık ve seçik olarak ortaya koyan mühim delillerdir.

Arşiv belgeleri Revan ve çevresinin hakimiyeti için çetin bir mücadele verildiğini göstermektedir. 16. asrın başlarından 18. asrın ilk yarısına kadar bu mücadele Osmanlılar ve Safeviler

[10] BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 9, s. 215-216.

olmak üzere iki Türk devleti arasında geçmiştir. Revan Hanlığı[11] döneminde Osmanlı, Kaçar ve Gürcüler arasında cereyan eden olaylar Revan'ı derinden etkilemiştir. 19. asrın başlarından itibaren Revan, Rusların işgal ve katliamlarına maruz kalmıştır. Rusların gelişine kadar bölgede yaşayan bir avuç Ermeni'nin tarihi olayları etkileyecek bir etkinlikleri olmamıştır. Ancak, Ruslarla yaptıkları işbirliği ve onların desteğiyle Revan Türklerini katliama ve sürgüne tabi tutarak, bu kadim şehrin Türk kimliğini ve tarihi kaderini değiştirmişlerdir. Arşiv belgeleri bu tarihi sürecin canlı tanığıdır.

Ek.1/A-Revân Adaletnâmesi (BOA, MHM.d 74, hnr.647, s.248-24) (Tarih; 1005/1596-1597)

Revan kâdısına hüküm ki

Dergâh-ı mu'allâma arz-ı hâl sunılub hâlâ ol caniblerde sipahi oğulları ve silahdâr ve yeniçeri ve cebeci ve topçu ve kapucu ve beğlerbeği ve sancakbeği subaşıları nâmına bazı eşkıya zuhûr edüb yaraklar ile gezüb nişan deyü kimi bozdoğan ve kimi yarak ve kimi bıçak gönderüb karyeden karyeye salgunlar salub altun ve guruş ve akçe cem' edüb ve harman zamanında hedâyâ deyü harmandan harmana birer kalub sabun ve birer akçelik örfiye ve bıçak bırağub cebren birer kile buğdayların ve birer kalub sabuna yüzyirmi beş akçelik birer baş koyunların alub ve re'âyânın murad eyledikleri tarlaların ve bağ ve bağçe ve evlerin dahi cebren tasarruf edüb ve her yıl nice kerre imece deyü cebren zirâ'at etdirüb ve biçdirüb ve bir yıldan bir yıla kifâyet edecek mikdârı odunların imece ile taşıdub varmayanların mübâlağa malların alub muhkem darb ve let eyleyüb ve mübâlağa atlar ile

[11] Geniş bilgi için bkz. Yagub Mahmudov, Tofig Mustafazade, v.d., *İravan Hanlığı. Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018; Fuad Aliyev-İrfan Hasanov, *İrevan Hanlığı*, Bakı, 1997.

bayraklar kaldırub karye be-karye gezüb kurâda ve kasabada misafir içün vaz' olunmuş kârbansaray ve menzil evi var iken konmayub re'âyânun ehl-i ıyâlleri ile sâkin oldıkları evlerine konub cebren kendüler içün koyun ve kuzu ve tavuk ve atları içün arpa ve saman alub bir akçe ve bir habbe vermeyüb ve hizmetkâr lâzım oldu deyü Müslümanların evlâdın çeküb alub ve nice Müslümanların hatunların ve kızların meclislerine getürdüb hâşâ tasarruf edüb ve beğlerbeği ve sancakbeği subaşıları dahi selâmlık ve aylık ve cerîme deyü aydan aya her karyeden mübâlağa akçe alub ve salgunlar salub bunun emsali envâ'-i zulm-i te'addîlerine nihayet olmaduğı i'lâm olundı.

İmdi tâife-i re'âyâ ki, vedâyi'-i hâlik-i kibriyâdır, Allah'dan korkmayub ve Rasûlullah aleyhi efdalü't-tahiyyâtdan hayâ olunmayub ve ulü'l-emrimize itâ'at eylemeyüb bu makûle zulm ü te'addi eyleyenler benim kullarım değildir, bağîlerdir ve ol ehl-i fesâdün vücûd-i habâset âlûdların sahîfe-i âlemden hakk u nâbûd eylemek sıfât-ı himmet-i vâlâ himmetime lâzım ve mühim olmağın livâ-i mezbûrde vâkı' olan her karyenin ahâlisine birer nefer yarar ve tuvânâ yiğit başı nasb edüb dahi cümlesini şartlayub zuhûr eden eşkıyayı demleri heder olmak üzere ele getürmekde müttefik olub ele getürüb dahi mecâl vermeyüb şer' ile haklarından gelinmek bâbında fermân-ı kazâ-cereyânım sâdr olmuşdur.

Buyurdum ki, vüsûl buldukda bir an te'ehhur ve tevakkuf eylemeyüb vech-i meşrûh üzere karye ahâlisine birer nefer yarar ve tuvânâ yiğitbaşı tayin eyleyüb ve re'âyâya şart verüb anun gibi bölük halkı yeniçeri ve cebeci ve topçu ve kapucı beğlerbeği ve sancakbeği subaşıları namına köylerine gelüb re'âyâma hilâf-ı şer'i şerîf ve muğayir-i emr-i münîf salgun salub bayraklar ile gezüb Müslümanların ehl-i ıyâllerine mute'ârız olub zulm ü te'addî eyleyen eşkıya her kim olursa ol asılların demleri heder olmak üzere ele getürüb mecâl vermeyüb mahalline şer' ile haklarından geldürüb aslâ ehl-i fesâda fırsat vermeyesin ki, eyyâm-ı adâlet makrûnumda re'âyâ âsûde hâl olub zira'at ve hırâsetlerine iştiğal üzere ola.

Amma re'âyâ tâifesi dahi kendü hallerinde olub karyelerine gelen misâfir içün vaz'olunmuş kârbansarayı ve menzil evi varsa kondurub, yoğ ise anda bir münâsib yere kondurub dahi akçe ile kendilerine ve davarlarına zâd ü zevâde tedârik etdirüverüb inâd eylemeyeler, şöyle ki, bu bahâne ile ebnâ-yi sebîle te'addi oluna, anların dahi haklarından gelinür, şöyle bilmiş olalar.

Ve bil-cümle zaman-ı şerîfimde bir ferde zulm-i te'âddî olunduğuna ve bir kimsenin habbesi alındığuna rızâ-yı şerîfim yokdur, ana göre mukayyed olub takayyüd ve intibâh üzere olsun.

Beğlerbeği ve sancakbeği subaşıları dahi muttasıl re'âyâ üzerine gelmeyüb ve köy halkına salgun salmayub te'addi etdirmeyesin.

Anun gibi lâzım olub bir mahalde katl-i nefs olub veya bir mühim husûs olub varmak lâzım geldikde mübâlağa atlu ile varmayub ancak dört beş atlu ile varub ma'rifet-i şer' ile lâzım geleni götürüb mahalinde icrâ-yı hak eyleyeler, eslemeyüb her biri birer bahane ile re'âyâ üzerine çıkub te'addi ve tecâvüz ederler ise mühkem tenbîh edüb men' ü def' eyleyesin, memnû' olmayanları yazub bildiresin, aslâ mecâl vermeyüb hakkından geline.

Bu bâbda siz ki, kadılarsız, vebâli sizin boynunuza ola. Allah te'âlâ huzûrunda cevabın siz verüb ben mu'âteb olunmayam. Ve siz ki, kadılarsız, fukaraya siz dahi zulm-i te'addi eylemekten içtinâb edüb vazifeyi iltizam ile nâiblerine vermeyüb gezdürmeyüb zulm etdirmeyesiz. Bu hükm-i şerîfimi sicill-i mahfûza kayd edüb mazmûn-ı adâleti ile âmil olub mücidd olasız.

Ek.1/B-Bir İstimalet hükmü (Kaynak; BOA, MHM.d 13 Zeyl, hnr. 14) (Evâhir-i Receb 1139/22 Mart 1727)

Revan muhâfızı vezîr Mustafa Paşa'ya hüküm ki

Bi-tevfîkı'llâhi te'âlâ te'mîn-i bîlâd ve terfîh-i 'ıbâd ehemm-i vâcîbâtdan olub husûsan Revan memleketi feth-i cedîd olmağla re'âyasının himâyet ve sıyânet ve perâkende olanlarını

dahî iktîzâsı üzere hareket ile yerlerine getirilib biz berâ-yı hüsn-i nizâm ve macmûr ve abadân olması iktizâ-yı merâm-ı hayrencâm-ı pâdişâhânem olmağla sen ki vezîr-i müşârün ileyhsin memleket-i merkûmenin bî 'avni'llâhi te'âlâ hıfz ve hırâset ve re'âyâ ve berâsının himâyet ve sıyânetlerine ihtimâm ve dikkat eyleyüb ve re'âyâ ve berâyâya te'addî ve tecâvüze cesâret iden olur ise eğer 'askerî ise zâbîtleri ma'rîfetiyle te'dîb ve terhîb ve eğer 'askerî olmayub züberât makûlesi ve sâ'îr paşa kapusu tavâ'îfinden ise 'alâ eyy-i hâlin ahz olunub tahrîb-i memleket ve ta'zîb-i ahâlî ve ra'îyyete cesâretleri içün bilâ te'hîrin müstâhıkk oldukları cezâların tertîb eyleyüb gerek varoş ahalisinin ve gerek kurâ re'âyâsını himâyet ve etrâf ve eknâfa perâkende olanlarını dahî istimâlet ve iktîzâsına göre hareket ile 'alâ eyy-i hâlîn kaldırub yerlerine nakl ve iskân ve'lhâsıl sen vüzerâ-yı 'ızâmımın erşedî ve kârgüzârı olmanla memleket-i merkûmenin her vechîle hüsn-i nizâmında senden kemâl-i ihtimâm ile hizmet-i mebrûre melhûz-ı hümâyûnum olmağla bâsîret üzere hareket ve eyâlet-i merkûmenin muhâfazasında ve re'âyâ ve berâyânın himâyet ve sıyânetlerinde gerek ebnâ-i sebîle ta'addî ve tecâvüz iden olur ise onların dahî ahz ve ele getürüb tertîb-i cezâlarıyla zamân-ı müddet iktirân-ı pâdişâhânemde memleket-i merkûme ma'mûr ve abadan olub 'âmme-i enâm âsûde-i pester istîrahat ve ğunüdemihâd-ı refâhîde olmalarına bezl-i tâb ü tüvân eylemen bâbında fermân-ı âlîşânım sâdr olmuşdur, buyurdum ki.

Ek.2-Revân Kanunnâmesi (Kaynak; BOA, TT.d 633, s.2-12) (Tarih; 1590)

Bismillâhirrahmânirrahîm

Ve bihî e'tesimü ammâ yedummu filbed'i ve't-tetmîm hamd-ü senâ-i ferâvân şükr-ü seyâsü bî-pâyân ol hâlik-i ins ü can ve râzık-ı halk-ı cihân dergâh-ı a'lâsına ki süyüf-i aklâm ile cerîde-i âlemde nizâm i'tâ ve salavât-ı fâyikât-ı bî-nihâye ve

tahıyyât-ı lâyıkât-ı bî-ğâye ser-defter-i mevcûdât ve server-i kâinât Muhammedi'l-Mustafa aleyhi efddalü's-salavât ve ekmeli't-tahıyyâtın ravza-i 'ulyâsına ki ta'yîn-i şerî'at-ı garâ ve teblîğ-i ahkâm-ı mülk-ü bezle mesâlih-i benî âdeme kıyâm-ı dîn-i mübîn ile intizâm 'atâ kıldı ve 'âl ve eshâb-ı 'ızâmının ervâh-ı mutahharalarına ki levâzım-ı merâsim-i İslâmî nass-ı icmâlîden mufassal beyân ve 'ıyanda ihtimâm-ı tâm ile itmâm eylediler. Emmâ ba'd Pâdişâh-ı âlem-penâh şehinşâh-ı felek dergâh-ı sâye-i lutf-ı ilâh halîfe-i rasûlullah kâsir-i rikâb-ı ekâsire kâsir-i fukkâh-ı ekâsıra sahib-kırân-ı zamân mâlik-i cihân-ı devrân kazâ-tuvân kader- fermân sultan ibn-i sultan Murad Hân edâme'llahu kıyâme hıyâme sultânihi bi-evtâdi'l-ebed ve etnâbi'l-hulûd fî zılleti zıllihi'z-zalîli bi'l-emni ve'l-emân hazretlerinin mesûbât-ı gazâ-yı cennet-cezâ bâbında külli himmet-humâ hemtâları ve celle nühmet-i enkâ hemyâları fırâk-ı dâlle-i râfızıyn ve zümre-i mudılle-i mülhıdîn üzerine akdem ve etemm olub tâife-i bed-firdârun vücûd-u mazarrât-ı âlûdîlerin ezfâr-ı tîğ-i îğ-i âbdâr ile cerîde-i âlemden hâk eylemek olmağın merâr-ı eşref diyârına cünûd-u mevennede bî şumâr ile serdâr-ı rafî'il mikdârlar gönderüb tâife-i mağhûre-i tu'umme şimşîr ve nîze ve tîr ve vilâyet-i Şirvân ve bâzı Gürcistan feth ve teshîr olunduktan sonra bakıyye-i Gürcistan ve vilâyet-i Revân ve Nahcıvân belki 'umûmen milket-i Azerbaycan ve dahi havza ve horasata ve havme-i himâyete getirmek içün vüzerâ-i uzamâ-i âsaf-ı ârâdan vezîr-i rûşen zamîr-i müşîr-i müşterî-i tedbîr dilîr-i iklîm teshîr-i âsaf ve evsâf-ı zamâne iskender-i mesâf-ı yegâne hurşîd-pertev cemşîd-pîr ve rüstem-rezm hâtem-bezm hamrâ-hazm alâ'ızzı kî tîg-i kişver-güşâ e'nî Ferhad Paşa edâme'llahu ikbâlehû ilâ yevmi'd-dîn ve eyyedehû dâimen nusraten ve fursaten ale'l-mülhidîn hazretleri serdâr-ı zafer şiâr-ı ta'yîn buyrulmağla müşârunileyh dahi asâker-i mansûre-i mevfûre ve ecnâd-ı gayr-i mahrûse ile gelüp me'mûr oldukları zikr olunan umûr-ı celîliş'-şu'ûra bezl-i magdûr ve sa'yi nâmahsûr idüp kuvve-i kâhire-i şehriyârî ve satve-i bâhire-i tâc-i dârî ile bi' avni'l-lâhi'l-meliki'l-mennân bakıyye-i Gürcistan ve vilâyet-i Revân ve Nahçıvân'ı

dahi feth ve teshîr ve çirk-ü şirk-ü küfr ve ilhâddan tathîr idüp ba'zı emsâr ve bilâdına lem-yühlak mislüha fi'l-bilâd müsdâkına mâ-sadak kılâ'-i bedîi'l-ibdâ' îcâd ve ihtirâ' eyleyüp memâlik-i sâire gibi zabt ve tasarruf olundukdan sonra zikr olunan vilâyet-i Revân ve Nahçıvân'da dahi kemâ yenbağî kavânin-i adâlet âyîn-i pâdişâhî mer'î ve mazbût ve kavâ'id-i nısfet rehîn-i dîn-i penâhî mahmî ve merbut olunması içün vilâyet-i mezbûrenin umûmen kurâ ve mezâri' ve mehâris ve metâri' ve galât ve hukuk ve mersûmâtı nakîr ve kıtmîr tahrîr ve mücmel ve mufassal defterler tefsîr ve tastîr olunmak müşarûnileyh serdâr-ı âlî makâm-ı felek-râm hazretlerinin merâm-ı şerîfleri olmağın ol bâbda zümre-i ümerâdan defterdâr-ı emvâl bu 'abd-ı bî-meccâl Mehmed bendelerine ve dîvân-ı hümâyûn-ı sa'âdet mal kâtiplerinden el-kâtip Hasan kullarına fermân-ı kazâ cereyân nâzil ve vâsıl olup mazmûm-ı hümâyûn lâzımü'l-iz'ân ve vâcibü'l-im'ânına kânûn-ı kadîm ve tarz-ı müstakîm üzre mufassal ve meşrûh fermân olunan hasbü'l-imkân ma'lûm ve iz'ân olundukda imtisâlen li'l-emri'l'âlî tahrîre şurû' ve mübâşeret eyleyüb ol bâbda fermân olunan me'mûrât ve memnû'ât alâ kadri'l-vüs'i ve't-tâka riâyet ve ahvâl tahrîr ve tevzî'at mümkün oldukça râsitîkârî ve istikâmet himâyet kılınup zikr olunan mesâlih ve mehâm isra'-i ikdâm-ı aklâmile ikdâm-ı tâm ve ihtimâm mâlâ kelâm ile eyyâm-ı devlet-i rûz-ı efzûn-ı hüsrevânîde bi-'inâyeti'l-meliki'l-allâm ihtitâm ve encâm bulmuştur.

el-vâkî fî evâhîr-i şehr-i muharremi'l-harâm sene tis'a ve tis'în ve tis'amie.

tafsîl-i eczâ-yı şer'iyye-i müte'âmele ve kavânîn-i rüsûm-ı 'örfiyye-i müteârife makâl-i defter-i Osmâniyye ve meâhizü'l-ahkâm-ı sultâniye ki vilâyet-i Revân müceddiden tahrîr olundukda icrâ olunan kavânîn-i muâmele kabâil-i re'âyâ ve tevâif-i tüccar ve ahali-i memâlik-i mahrûsede cenâh-ı hüsrevânînin zılâl-ı adâlet ve sâye-i merhamet bahşleri tahtında mütezallil ve müreffehü'l-hâl olmaları ki mûcib-i devâm-ı devlet ve bâis-i nizâm-ı memleket olmağın ber-muktezâ-yı emîr-i âlî zikr olunur.

fasl-resm-i çift üzerine temam çiftlik kayd olunan ra'iyyetden elli akçe nîm çiftden yirgirmi beş akçe ve bir mikdar yer tasarruf eden ekinlü bennâkdan on sekiz akçe ve caba kayd olunan kimesnelerden ki kânûn-ı kadîm üzere on iki alınur ve defter-i hâkânîde çift veya nîm veya bennâk kayd olunan re'ayadan biri fevt olup birkaç oğulları kalsa yeri mücerredine kayd, ululuları caba kayd olunup resm-i caba ile yîr resmi dahi birikdirilüp bi-kader-i hasasihim resimlerin eda idüp yeri müşterek tasarruf iderler. Zîrâ caba ve bennâklık ra'iyyeti 'atası yerinden men' itmez. Fi'l-hakîka mülk-ü mevrûsu gibidir.

ve bir ra'iyyet fevt olup sağîr oğlı çiftliği kalsa sagîr çiftliğin hakkından gelmiyecek atan çiftliğidir deyü sipâhî resm-i çift talep eylemeye sagîr yarayınca emânet tarîkiyle âhara virilüp ve yetim yetişüp zirâ'ate kâdr olup atasından kalub emanete virilen yerin talep etse teslîm olunup, sipâhî andan tapu almak yokdur.

ve bir ra'iyyet fevt olup oğulları kalub babaları biri birine müşa' ve müşterek mutasarrıflar iken biri vefât eylese oğlu kalsa hissesi oğluna intikâl ider ve oğlu kalmasa karındaşınun yiri karındaşına intikâl eylemez. Anun gibi vâki' olsa müteveffânın hissesi ecnebîye virilmeyüp il verdügin karındaşı virirse karındaşına virile.

ve sipâhî dahi karındaşı hissesin gerü karındaşına virmekde ehl-i hibre ma'rifetleriyle hakk-ı karârın ala ve muvâza'a ile ziyâde nesne almaya. Meğer ki karındaşı rağbet eylemeye ol vaktin sâhib-i tımar ehl-i karyeden tâlip olanlara vire.

ve bir ra'iyyet ki defterde bütün çift veyâhud nîm çift yazılmışdur, ol ra'iyyetün oğlu ve oğlunun oğlu olsa oğlu fevt olup ba'dehû kendi fevt olup oğlunun oğlu kalsa dedesinün yeri oğlu oğluna intikâl eylemez. Karındaşı yiri karındaşa intikâl itmedügi gibi. Ammâ hakk-ı karâr ile tapuya alup ol isterken ecnebîye virilmeye.

ve kefere tâifesinün dahî yirleri atalarından intikâl idüb ber-vech-i iştirâk mutasarrıf olmakda ve eytâm-ı zirâ'ate ka'âdir olup

berayaha ataları yeri emânete virilmekde ve karındaşı yeri karındaşa ve dede yeri oğlu oğluna intikâl itmekde kezâlik.

ve vilâyet-i mezbûre keferesi haracların edâ itdüklerinden sonra rüsûm-ı çiftden bedel-i sipâhîlerine her harac-güzâr başına yigirmi beşer akçe ispençe vazı' olunmuşdur. Edâ itdüklerinden sonra zemînlerinden resm-i çift ve resm-i nîm ve resm-i dönüm virmezler.

ve vilâyet-i mezbûrede ba'zı Müslümanlar mülkiyet tarîkıyle mutasarrıf oldukları bağ ve bağçelerinün 'öşrü mukayyet olanlarınun 'öşrün ve zemînlerinün sâlâriyelerin virürler.

ve sâlâriye onda bir 'öşr alındıkdan sonra kırk kilede bir kile alınur.

ve hums virenler sâlâriye virmezler.

ve 'avrat tasarruf eyledügi yiri boz komayub hakkından gelüb behresin ve rüsûmun virdükden sonra elinden alınmak kânûna muhâlifdir.

ve tekrar 'öşr şol ra'iyyetden alınur ki kendü sipâhîsinin tımarında zirâ'ate kâbil çiftliğin terk idüb gayri yerde zirâ'at eyleye iki 'öşr alınmak kânûn-ı ma'rûfedür. Ammâ sipâhinin tımarında zirâ'ate kâbil yeri olmasa veyâhud sipâhinin toprağında olan zirâ'ate sâlih yerlerin bi't-temâm ekdükden sonra varub ahran yerinde dahi ekse behresin sâhib-i arza virür.

ve re'âya tâifesi ki ellerinde yerleri olub müteferrika olsa sipâhi göçürüb yerlerine götürmek kânundur. Ammâ on yıldan ziyâde varub bir yerde mütevattın olan kimesneyi göçürüb getürmek memnû'dur.

ve ra'iyyet oğlu ra'iyyetdür madem ki âhara kayd olunmaya âhara kayd olundukdan sonra kayd olunduğu üzere ma'mûldür.

ve bir hâric ra'iyyetin ber-vechi tapu mutasarrıf olduğı yer elinden alınub dâhil ra'iyyete virilmek menû'dur. Hâric ile dâhil arasında tercih men' olunmuşdur.

ve defterde kayd olunan Müslüman mücerredlerinden nesne alınmaz mücerred olan teahhül itse caba resmi alınur.

ve caba ekinlü olsa ekinlü resmi alınur caba alınmaz.

ve çift kayd olunmayanlar çiftliğe mâlik olsa resm-i çift alınur ve bu bâbda i'tibâr çiftlik mikdârına dâirdür.

ve çiftlikden ziyâde yer tutsa ziyâde tuttuğı yerin resmin virür.

ve sipâhi çiftlik tutan hâric ra'iyyetden temam çift resmin ve nîm çiftlik tutandan nısf resmin alub ve nısfdan ekali olan yerlerden ekinlü bennâk resmin alurlar.

ve bu zikr olunan dâhil ra'iyyetdür. Hâric ra'iyyet dönüm hakkın virür. Eğer 'âlâ yer olub her yıl ekilürse iki dönümde bir akçe ve eğer ednâ olursa üç dönüme bir akçe almak kânûn-ı kadîme mutâbıkdur. Zîrâ has yerden seksen dönüme ve mütevassıt olan yerden yüz dönüme ve ednâ yerden yüz otuz dönüme bir çiftlik i'tibâr olunur.

ve dönüm dahi hatavât-ı müte'ârefe ile tûlen ve 'arzen kırk hatve yerdür.

ve resm-i çift dahi Mart ayında alınur.

ve re'aya hâric kurâda ekdüği mahsulden sipâhi harman hakkı talep itmeyüb nesnelerin almayalar.

ve re'ayanın zirâ'ate kâbil yerlerinden bilâ-özr üç yıl mütevâliyen boz kalsa tımara zarar olduğı takdirce def'i zarar içün sahibinün elinden alınub gayri kimesneye tapuya virmek câizdür. Ammâ dağ ve bayır yerler olub veyâhud su basmayub her yıl zirâ'ate kâbil olmayub boz kalsa alub gayre virmek memnû'dur.

ve ra'iyyetün çifti ve davarı maslahatı içün ve harman yeri içün birkaç dönüm yer bırakub mer'a idinmek memnû' değildür.

ve kâdimü'z-zemândan şehirlünün ve ehl-i kurânun tavarları örûsî içün ta'yîn olunan mer'alarınun ekilmesi ve kurutulması memnû'dur.

ve bağdan ve bağçeden behre alınmak kânûna ve şer'a mutâbıkdur. Ammâ re'âyânın bağ ve bağçelerinün behresin almakda sipâhi tazyîk idüb mevsiminde almamağın re'ayanın def'i muzâyakaları içün behre mikdârına bedel ehl-i vukûf tahmîn-i sahîh ile bağ ve bağçelerine maktu' kayd olundı.

ve re'aya zü'amâ ve sipahinün 'öşürlerin akreb bâzârâ iletmek ve hâricten gelüb zirâ'at idenler köylerde olan anbara iletmek kanundur.

ve harman vaktinde re'ayanın gallâtı ta'şîr olundukdan sonra sâlâr olanlar tevakkuf göstermeyüb fi'l-hâl hâzır olan harmanı ta'şîr idüb te'hîr itmeyüb re'ayayı ta'cîz ve tazyik itmeyeler.

ve eğer kesret-i hizmetten irişmeyüb veya ta'arruz veya ihmâl edüb üç gün te'hîr olmağla zarar-ı müterettib olursa def'i zarar içün karyenin imamı ve kethüdâları ma'rifetleriyle ölçüp behresin alub sahibi gelicek teslim eyliyeler.

ve bir hassa çiftliği bağ değilse râbi' hâsılı sâhib-i tımarındur.

fasl-resm-i asiyâb, ekser memâlikde harman vaktinde alınmak kanun olmuşdur.

ve resm-i asiyâb defterde kayd olunduğı üzere alınub ziyâde alınmaya ve defterde mukayyed olmayan asiyâbdan kaç ay yürürse ayda beş akçe alına

fasl-kışlak, bir kimesne bir sipahinin tımarında kışlasa evlü olsa resm-i kışlak altı akçe alına ve mücerret olsa tütüni olsa resm-i duhân üç akçe alına ve kışlayan kimesne dahi kışladığı yerde zirâ'at ider olsa resm-i zemîn virür, resm-i kışlak virmez. ve kışlakcı olan kimesne üç yıla dek resm-i kışlak virüb üç yıldan ziyâde otursa resm-i bennâk alına.

fasl-yerlüde resm-i ağnâm iki koyuna bir akçedir.

ve koyun ile kuzuyı bile sayılmak kânun olmışdur.

ve vilâyet-i mezbûrede olan 'aşâyir ve kabâil mütemekkin oldukları karyelerde zirâ'at ve hırâset iderlerse resm ve behrelerin sâhib-i arza eda idüb temâm bâd-ı hevâ ve 'arûsiyye ve âdet-i ağnâmları hâss-ı hümâyûna kayd olunmuşdur ve resm-i ağnam dahi abril ayının evvelinde alınmak mukarrer olmuşdur.

fasl-ağıl resmi, kışladuğı takdirce resm-i yatak deyü her sürüden mütevassıtu'l-hâl bir koyun alınmak kânûn-ı mukarrerdür. Lâkin vilâyet-i Revan'da ziyâdece alınur imiş gûde

hakkı deyü kânûn-ı kadîm üzre her sürüden mütevasstu'l-hâl bir koyun alınmak üzre defter-i cedîde kayd olundı.

*fasl-'öşr-i asel*den bedel-i 'âlâ kovandan iki akçe ve ednâsından bir akçe alına.

ve bir tımar ki kovan ve koyun, bağ ve bağça ve âsiyâb olmayub sonradan hâdis olsa 'öşr-ü rüsûmu sâhib-i tımara müte'allikdir.

fasl-rüsûm-u 'arûsâne dahi hâssa-i hümâyûndan ve mîr-i mîrân ve mirlivâ hâslarından zeâmetlerden vesâyir serbest olan tımardan bâkire kızdan altmış ve yine avratdan otuz akçe mezkûrun zâbıtları olub vesâyir erbâb-ı tımarın nısf-ı arûsiyyesin ağaları alub ve nısf-ı âhirîn mîr-i mîrâna kayd olunan mîr-i mîrâna ve mirlivâya ve ze'âmete kayd olınanı zâbitleri alurlar.

ve bâkire kızun arûsiyyesin her ne yerden göçse atası kimin ra'iyyeti ise ana virür.

ve seyyibe avrat her kimin toprağında vâki' olursa resm-i arûsiyyesin toprak ağası alur. Yörük ve yüzdeci tâifesinün mekân-ı muayyenleri olmaduğı sebebden atasına tâbî' olmakda bâkire ve seyyibe beraberdür.

zü'amâ ve erbâb-ı tımarın kızların resm_i arûsâneleri sancağa kayd olunan sancağa ve hâssa-i hümâyûna alınur.

fasl-ı vilâyet-i mezbûrede *'abd-ı âbık ve kenîzek ve ecnâs-ı devvâb* her kim tutarsa defter-i cedîdde kime mukayyed ise zâbitlerine götürüb müjdegânesin alub teslim eyleye ve sâhipleri zâhir olmayub müddet-i 'örfiyyesi temâm oldukdan sonra vilâyet kadısı ma'rifetiyle bey'i men-yezîd idüb bahâsın zapt eyleyeler.

ve müddet-i 'örfiyye dahi kulda ve câriyede üç ay saklamakdur.

ve çarpa cinsin bir ay saklamakdur. vesâyir esbâb ve kumaş ve halı ve kilim ve bunun emsâli nesneler bulsalar saklamayub teslim eyleyeler.

ve eğer saklarlar ise mücrîm olalar.

fasl-ve cerâyâm-i hayvânât dahî re'âyânın atı veyâhud sığırı ve bi'l-cümle çârpâ cinsi biri birinün mezrû'âtına ziyanlık itse iken sahibinin zararı tazmîn itdürüldükden sonra tavar sahibine

beş değnek urulub her tavar başına beş akçe cerîme alına ve sipâhi ile re'âyâ mâbeyninde haneden haneye beş akçe maktu' vâzı' idüb deştîbânî deyü nesnelerin almayalar.

fasl-akmişe-i muhtelife ve emti'â-i mütenevvi'a satılsa yüz akçede iki akçe ve ubûr itse at yükünden ikişer akçe ve deve yükünden dört akçe alına ve dahî baldan ve yağdan ve yaş ve kuru meyva cinsinden ve bastırmadan ve pirinçden her yükden ikişer akçe ve kapanda vezn olsa at tayından bir akçe ve deve tayından ikişer akçe alına.

ve bi'l-cümle kapanda tartılan bu uslûb üzere alınub ziyâde nesne alınmaya.

ve esir satılsa dört akçe alandan ve dört akçe satandan alına.

ve her at bahâsından iki satandan ve iki akçe alandan alına.

ve katırdan ve camusdan ve kara sığırdan dahî iki akçe satandan iki akçe alandan alına.

ve hımârdan satandan ve alandan birer akçe alına.

ve kasaphânede camusdan dört akçe alınub kara sığırdan iki akçe alına ve iki koyuna bir akçe alına.

fasl-Kadı olanlar taht-ı kazâlarında vâkî' olan keferenin âyîn-ı bâtılaları üzre nikâhlarına ve resm-i kısmetlerine sagîr ve sagîreden hilâf-ı kânûn-ı kısmet deyü nesnelerin almayalar.

ve vilâyet-i mezbûrede ba'zı marhasalar vardır ki karabaş dimekle ma'rûflardur. Her birinin taht-ı yedlerinde birer vankı olup ol vank sebebi ile üzerlerine marhasa akçesi deyü hâll ü hâlince ber-vech-i maktû' birer mikdâr akçe kayd olunub mîriye ta'yîn olunduğu üzre eda eyledikden sonra mukâbilde ispençelerin virmeyüb âyîn-i bâtılaları üzre mâbeynlerinde vâkî' olan rüsûm-ı nikâhlarına ve beytü'l-mâllerine ellerinde olan ahkâm-ı şerîfenin mûcib-i münîfi ile mutasarrıf olub kimesne mânî' olmaya ve mezkûrûn marhasalar vanklarında eküb biçdükleri zemînlerinün behrelerin virürler.

ve vanklarına müte'âllik âsiyâb ve bağ ve bağçelerinden resm ve behresin virürler.

fasl-bâc-ı bâzâr-ı galle buğday ve arpa şehre gelüb satılsa her müdde buçuk kile alına vesâyir hubûbât dahî böyledür.

ve bâzâra un gelüb satılsa her yük altı kile olduğu takdirce satandan yükde iki akçe alına.

ve müddün dahî haddi İstanbul'un yigirmi kilesi bir müddür.

ve şehirde muhtesip olanlar şehirden hâric kurâya çıkub ihtisâbına deyü kimesneden nesne almaya.

fasl-vilâyet-i mezbûrede mecrî ve mütedâvil olan batman on iki nügîdir.

ve her nügî iki yüz dirhemdür.

ve ihtisâbına dahî eksük satılan nesneden dirhem başına bir akçe cerîme alınub ve narh virdükde ma'rifet-i kadı ile narh virüb hizmet deyü nesne almayalar.

ve dirhem başına bir akçe alınan cerîme dirhem ile satılur kıymetdârca olandandur.

ve şol nesne ki az kıymatlu olanın gibilerden ma'rifet-i kadı ile satduğı metâ'a göre alına.

incir ve üzüm ve erük ki kuru meyva cinsinden vesâyir yaş meyva cinsinden dahî bakkal niceye alursa onı on bir üzre narh virile.

ve arpa nice alınursa her müdde beş akçe ziyâde narh virile ve bal ve yağ ve şîr ü revgân ve peynir ve dûşâb vesâyir bunun emsâli nesnelerden bakkal alur satar olursa onı on bir üzre narh virile.

ve kuzu eti ki ikiyüz dirhem bir akçeye ola koyun eti ikiyüz elli dirhem bir akçeye ola.

ve keçi eti üçyüz dirhem ve kara sığır eti üçyüz yetmişbeş dirhem ve su sığırı eti dört yüz dirhem narh virile.

vesâyir ehl-i hırefün dahî vâkî' olan noksanın ve bi'l-cümle ihtisâbına müte'allik umûru görüb şehirden gayrı kurâdan ihtisâbına deyü nesne alınmaya.

fasl-ihtisâb vilâyet-i Revân'da muhtesib olanlar olıgelmişe muhalif meyvadan çâşnî deyü tamgadan gayri bir mikdâr meyve almayalar.

ve bâzâr ve gayri dükkânlara nevbet tutub kendü metâ'ın ziyâdeye füruht itdürüb ve habbâzlara un ve bakkallara acı yağ ve

yaramaz bal ve hubâbât ve gayri tarh idüb te'addî itmeyeler. İhtisâbda kânûn-u kadîme ri'âyet olunub tecavüz itdüklerinde hükkâm men' ve def' eyleye.

fasl-asesiyye, şehirde vâkî' olan ehl-i mu'âmele dükkânlarından her ayda ikişer akçe alına ve ehl-i hıref dükkânlarından birer akçe alına ziyâde alınmaya. Ammâ zikr olunan ehl-i mu'âmele ve ehl-i hıref dükkânlarından âlâ ve evsât ve ednâ i'tibarı üzre te'azzül olunub cem'u'l-meccâmi'inde ehl-i muâmele dükkânlarına her dükkan başına ikişer akçe ehl-i hıref dükkanları başına birer akçe hesâbı üzre alınub ziyâde alınmaya.

fasl-kal'aların ve sancakbeylerinin muhtarları yılda birkaç def'â re'âyâ içine çıkub gezüb oğul everdünüz ve kız çıkardunuz ve bi'l-cümle cem'iyyet eyledinüz bizim beşer akçemüz vardur deyü hilâf-ı kânûn nesnelerin alurlar imiş ve karye sâzendelerine dahî bizüm ma'rifetümüz yok iken varub köylerde düğün çalarsuz deyü tutub cerîmeler alur imiş, anlar dahî bed'i ma'rûfeden olmağın def' olındı. Min-ba'd itmeyeler.

fasl-harâmiye ve uğrîya ve kanluya vesâyir hırsuzlara bi-hasebi'l-merâtib siyâset eylemek atlu sancağı beyinindür. Ammâ bir sebeb ile şer'an ve 'örfen ve 'afv olsa bedel-i siyâset deyü akçe alınması kânûn-ı kadîme muhâlifdür.

ve siyâset olunan kimesnelerden cürm alınmak yokdur. Ammâ 'afv olunduğu takdirce cürümlük sâhib-i ra'iyyetindür. Cürm dahî bi-gayr-i hakk katl-i nefs iden kimesnenin a'lâsından dörtyüz akçe ve mütevassıtü'l- hâlden ikiyüz akçe ve ednâdan yüz akçe ve zinâ iden evlü olursa a'lâ hallüden üçyüz ve evsâtdan ikiyüz elli ve ednâdan ikiyüz ve zinâ iden eğer ergen olursa bu i'tibâr üzre ikiyüz ve yüzelli-yüz akçe alına.

ve göz çıkaran ve el düşüren kimesneden cürm-i nefsden ve baş yarub sükün çıksa ve diş çıksa ve kılıç ile ve çomak ile ve bâkî âlât-ı harb ile mecrûh olub döşeğe düşse yüz akçe ve bunlardan mâdûn cerîme ki ta'zîr ve te'dib lâzım ola otuz akçe ve karabereden on akçe cürm almak 'örf-i ma'rûfdur.

ve cürmî olan kimesne teftîş olunmadan ve yâhud üzerine zâhir olan şenâyi' yerine varmadan sancakbeyi ve subaşıları ve âdemleri nesnelerin alub salıvirmek memnû'dur.

ve illâ kendüleri mahal-i töhmet ve âdemleri mücrîm ve müstehâkk-ı i'tâb olur.

ve her mücrimin ve müttehimin cerîmesi vilâyet kadısı katında veyâ müfettiş huzurunda sâbit ve zâhir olmadan ehl-i 'örf tutub siyâset itmek şer'e ve kânûna muhâlifdür. Ammâ mücrîm ve müttehim olan kimesne mütemerrid ve mu'ânid olub mahkemeye gelmede imtinâ' eylerse bu takdîrce cebr ile mahkemeye getürmek memnû' değildür.

fasl-vilâyet-i Revân'ın her karyenün hîn-i tahrîrde defter-i hâkânîye yazılmayub hâric kalan re'âyâsının resmi yine karyeye mahsûb olub hâricdür deyü dâhil olunmaya.

ve köylerde sâkin olan Alpa(v)ud ve Türkmen ve nöker tâ'ifesi dahî re'âyâ emsâli resm-i ârûsâne ve bâd-ı hevâsının nısfı oturdukları karyeye mahsûbdur ve hâric müstakil kalem olmayub her karyenün sipâhisi zapt ider.

KAYNAKLAR

Aliyev, Fuad Hasanov, İrfan, *İrevan Hanlığı*, Bakı, 1997.

Aydın, Mustafa, "Revan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.35, İSAM Yay., s.26-29.

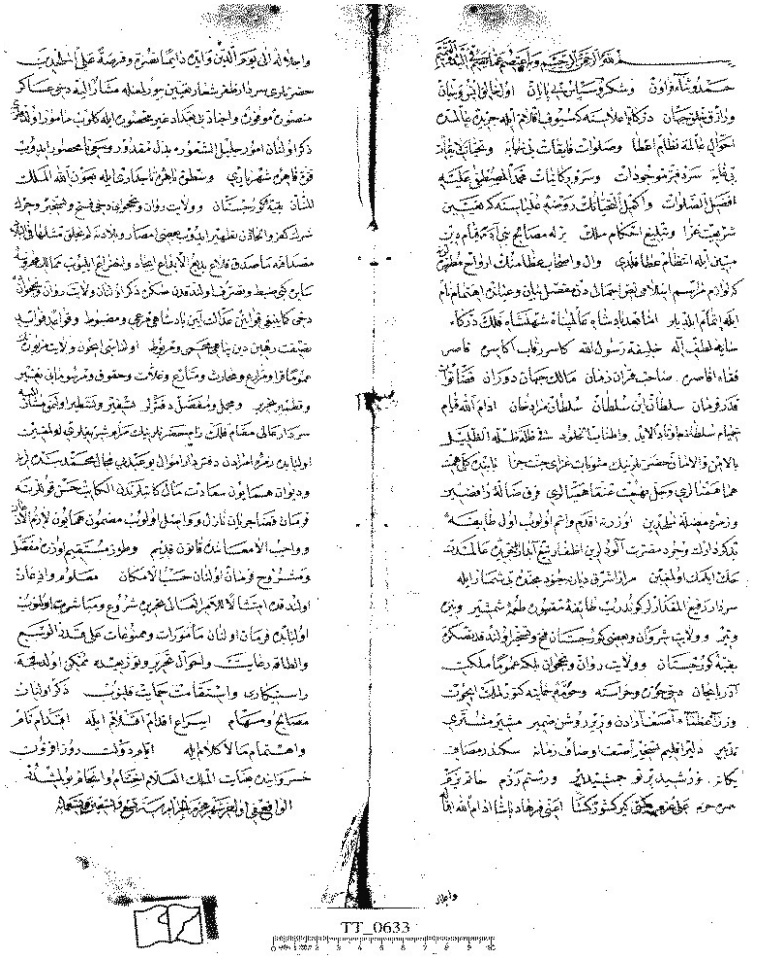
Bala, Mirza, "Erivan", *İslam Ansiklopedisi*, c.4, MEB Yay., s.311-315.

Celal-zâde, Mustafa, *Selim-nâme*, (Haz.Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), İstanbul, 1997.

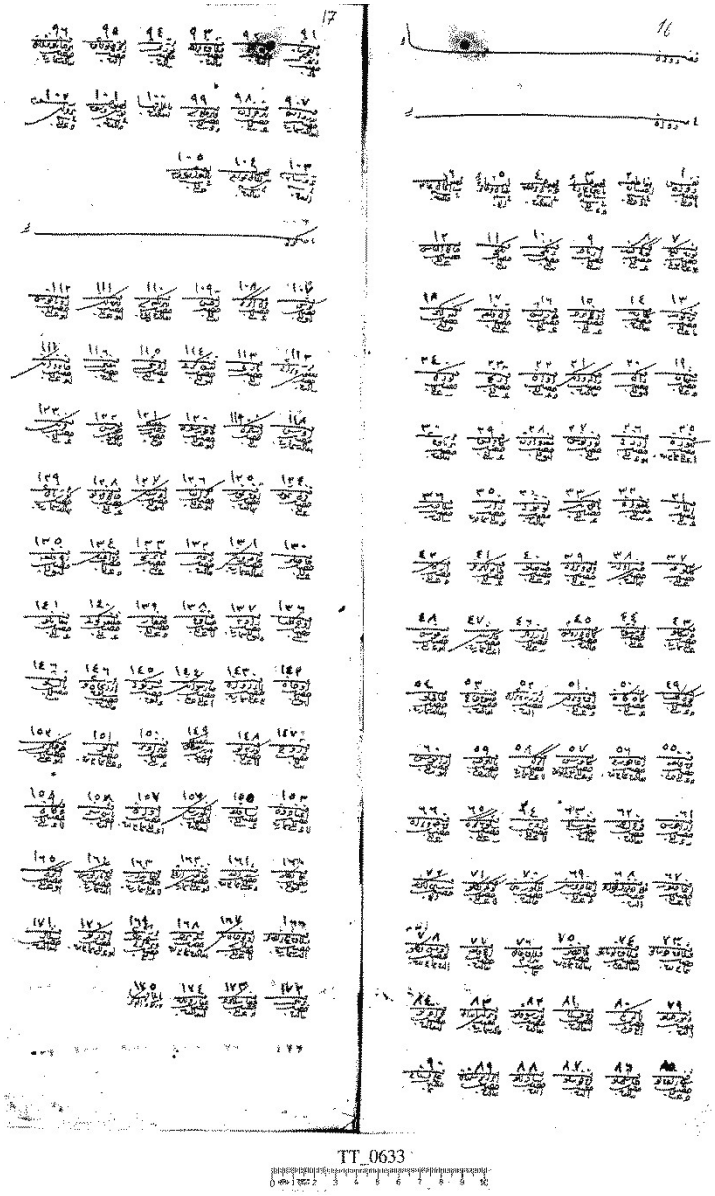
Evliya, Çelebi, *Seyahâtnâme*, İstanbul, 1935, c.2.

Feridûn Bey, *Münşeâtü's-Selatin*, İstanbul, 1275, c.1.

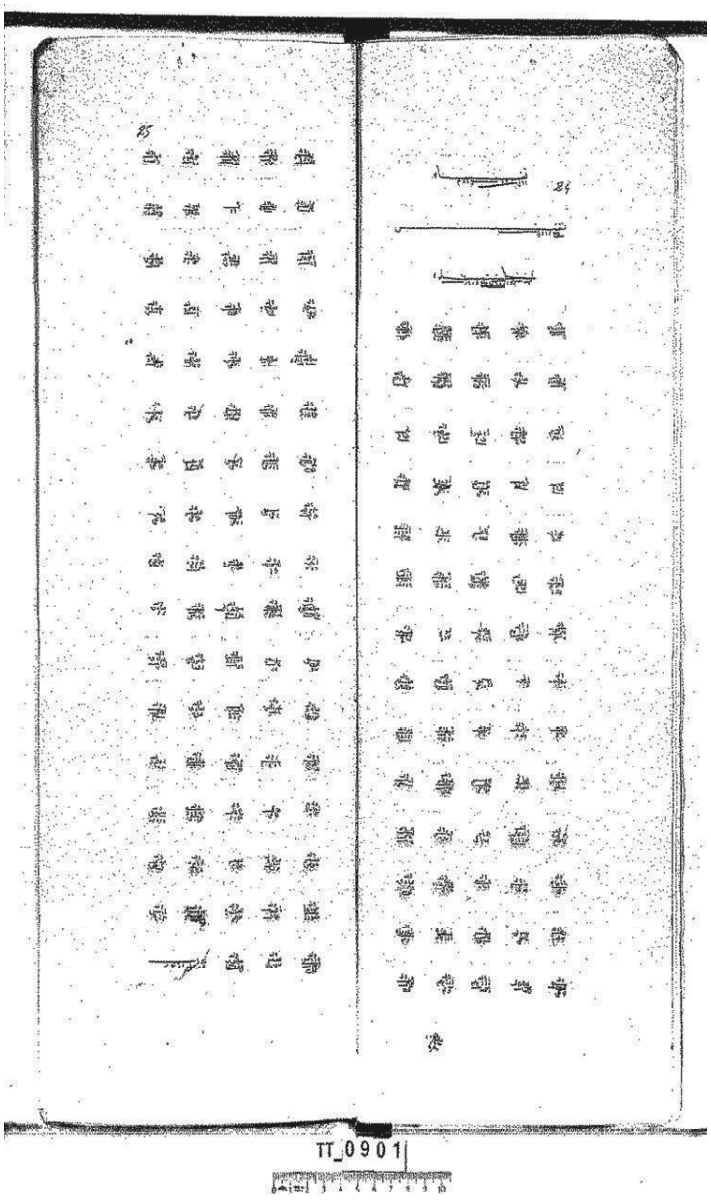
Mahmudov, Yagub, Mustafazade, Tofig v.d., *İravan Xanlığı, Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi,* Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018.

Ek.3-Revân Kanunnâmesi (Kaynak; BOA, TDD 633, s.2-12)

Ek.4-Revan Tapu-Tahrir Defteri (BOA, TD 633)

Ek.5-Revan Tapu Tahrir Defteri (BOA, TD 901)

Ek.6-Revan halkına verilen bir temessük sureti (BAO, MD 132)

К ВОПРОСУ ОБ ОСНОВАНИИ ГОРОДА ИРЕВАН

Зейнаб Кафарова*
Гаджи Гасанов**

İrəvan şəhərinin əsasının qoyulması məsələsinə dair
Xülasə

Mövcud məqalədə İrəvan şəhərinin əsasının qoyulması barəsində mötəbər qaynaqların müxtəlif məlumatları nəzərdən keçirilir. Məqalədə həmin bilgilərə əsaslanılaraq erməni müəlliflərinin bu şəhərin tarixinin saxtalaşdırılması cəhdlərinin əsassız olduğu sübut edilir. Gətirilmiş materiallar aydın şəkildə göstərir ki, əzəli Azərbaycan şəhəri olan və bünövrəsi Azərbaycan Səfəvilər dövləti tərəfindən qoyulmuş İrəvanın ermənilərin mifik Erebunisi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.
Açar sözlər: arxeoloq, qalıqlar, qala, İrəvan, şəhər, mənbə

On the question of the founding the city of Irevan
Summary

The current article reviews various information from reliable sources about the founding of the city of Irevan. The article proves that the attempts of Armenian authors to falsify the history of this city are groundless based on that information. The presented materials clearly show that our Irevan, which is an ancient city of Azerbaijan and was founded by the Safavid state

* Ведущий научный сотрудник, k.и.н., доцент Института истории и этнологии им. А.А.Бакиханова НАН Азербайджана, hacihasanov@mail.ru, ORCİD:0000-0001-7964-6696.

** Завотделом, к.и.н., профессор Института истории и этнологии им. А.А.Бакиханова НАН Азербайджана, hacihasanov@mail.ru, ORCİD:0000-0002-9492-7530.